

Hauke Bartels

Wordowaś: Wó ranych wopytach wutlocowanja póžyconki*

Do dalokeje měry se kněžy wobjadnosć wó tom, powědaś wó južo mjenjej abo wěcej naddialektalnje norměrowanej dolnosěrbskej pisnej rěcy akle z casa pšestajenja biblije, to groni Nowego testamenta z lěta 1709 (pšez Jana Bogumiła Fabriciusa) a wósebne Starego testamenta z lěta 1796 (pšez Jana Bjedricha Fryca).¹ Spomnješa gódne swětné pismojstwo pokazujo se akle srjež 19. stolěša z wuchadanim „Bramborskego Serbskego Casnika“² (wót 1848 sem). Akle wót toś toho casa pšedlažy dolnosěrbske pismojstwo, ako se wuznamjenijo pšez relatiwnje stawnu produkciju. Wóno jo pó rozměrje snadne, ale weto dajo móžnosć, wobglědowaś procese změny pisneje rěcy na zaklaže pšeměnjenjow w rěcnej praksy. Do toho mamy jednotliwe rěcne pomniki, kótarež reprezentěruju a dokumentěruju wěsty staw rěcnohistoriskego wuwisa. Stawizny dolnosěrbskeje pisneje rěcy w zmysle rekonstrukcije kontinuěrowanego wuwijanja su togodla móžne akle wót 1848 sem.

Pšedlažece žělo se rozmějo ako pšinosk k stawiznam dolnosěrbskeje pisneje rěcy na zaklaže korpusoweje linguistiki. Dalšne studije deje slědowaś, pši comž bužo stojaś w srježišću nejprerwjey raz pismojstwo wót 1848 až do jogo wunužonego kónca w tšizasetych lětach 20. stolěša. Jano na toś takem zaklaže daju se pótom pšeměnenja pšuzuowaś, ako maju swój zachopjenk pó 1945. Starše dolnosěrbske teksty, ako na pšikład južo naspomnjetej biblijowej pšeložka, ale teke nejstarše rěcne dokumenty kaž přědne pšestajenje Nowego testamenta pšez Jakubicu (1548) zapšěgnu se pši tom punktuelnje do pširownowanja.

Generelnje plaši, až jo se historija dolnosěrbskeje rěcy doněta jano njedosegajucy wuslěžiła.³ Toś jo teke za rowno naspomnjety pšepytowański cas jano mało žěłow. Jadnučka wobšyrnjejša studija jo žělo A. Pohončoweje (2002), kótaraž jo pšepytowała wliw górnosěrbskeje leksiki na dolnosěrbsku pisnu rěc na materialnem zaklaže jednotliwych žělnych lětnikow a wudašow BC.

Pšedmjat pšepytowanja

W srježišću pšedlažecego pšepytowanja stoj nimska póžyconka, ako grajo až do zinsajšnego dnja wósebnu rolu w rěcnopolitiskich diskusijach wó bliskosći k ludoju a kwalije rěcy: *wordowaś*. Ta sama póžyconka jo teke w górnosěrbsčinje znata (*wordować*), ale wóna bu tam w běgu 19. stolěša wustarcona. W dolnosěrbskich tekstach pak jo se wjele dlěj a pó žělach až do žinsa zdžaržała. Pšedewšym w tekstach z přědnych lětnikow BC wustupujo toś ta póžyconka wjelgin cesto, což jo – gromaže z wjelikeju frekwencu teke drugih pšewzetych słowow a z mócnje pšez nimščinu wobwliwo-

* Eine deutsche Version dieses Beitrags ist auf der Internetseite des Verfassers beim Sorbischen Institut (www.serbiski-institut.de) erhältlich.

¹ Pšir. Faške 1994; Starosta 2003.

² Mě dolnosěrbskego tyženika su pózdžej někotare razy pšeměnili. W slědujucem pak stoj jadnorosći dla a njewótwisnje wót konkretnego pomjenjenja pšecej „Bramborski Casnik“ (krotko: BC).

³ Pšir. Pohontsch 2002, 30 sl.

waneju syntaksu – nejskeršej písycyna za to, až se toš te rane znankstwa swětnego dolnoserbskego pismojstwa cesto za kwalitatiwnje mjenjej gódne naglědaju. Tak pišo na pšikład M. Starosta: „Ned přédna sada přédneho numera BC (1848) nam dokumentěruju wony rěcny staw a tegdejšu pisnorěcnu orientaciju. W njej se pokazuju pšesešonošć dolnoserbšćiny z nimskimi póžyconkami, z kotarymiž jo se serbski lud wobjědl – Tešnarjowe słowa –, a se wobtlyšćuju orientowanje na nimskej rěcy, tak až wotergi naša rěc klincy ako nimšćina z dolnoserbskimi słowami.“⁴

Wót Starosty naspomnjeta přédna sada přédneho wudaša BC wopšawdu wopšimuju dwa pšikłada słowa *wordowaš* (w starej ortografiji: *hordowaš*). Ned na zachopjeńku se groni: „*Wóno jo wót wjele bokow mě gronjone wordowalo, až [...]*“ a někotare smužki dalej přédny wudawař BC Mato Nowka w swójom gronje pókšacuju: „*[...] wósebnje pak wóno worduju hobspomnjete, až [...]*“⁵. Wobej pšikłada pokazujotej póžyconku w swójej funkciji ako pomocny (funkcionalny) werb za twórnjenje pasiwneje konstrukcije. Toš to wužywanje stoj w slědujucem w strježišću rozpominanjow.

Ako pšepytowański cas smy za pšedlažecu studiju wubrali přédne 17 lětnikow BC, to groni až do přédneho pšez Kita Šwjelu redigěrowanego lětnika 1864. To wobgranicowanje zawinujotej dwa fakta: K přédnemu jo se wukristalizěrowało, až změny wudawarstwa graju wósebnu rolu nastupajucej traktowanje słowa *wordowaš* – a druga změna wót Panka k Šwjeli 1863/64 jo za dlujki cas ta slědna byla. K drugemu zagranicuju praktiske móžnošći wědomnostne póstupowanje: dopolne pšepytowanje „pšisuda“ słowa *wordowaš* (z metodami korpusoweje linguistiki) bužo akle móžne, gaž su wše numery BC zdigitalizěrowane.

Funkcije słowa *wordowaš*⁶

Dolnoserbska póžyconka *wordowaš* ma mimo swójeje role ako funkcionalny werb za twórnjenje pasiwne rowno tak ako nimski *werden* hyšći dalšne funkcije. Pšedewšym teke wustupuju ako poľnowerb we zwisku z adjektiwami a substantiwami: *A ten Kněz jo mójogo kněža bogaše žognował, a wón jo wjeliki wordował* (1. Mójzasa 24,35); *Na to žachu jogo bratši k njomu: dejal ty naš kral wordowaš* (1. Mójzasa 37,8). Mimo togo wustupuju relatiwnje cesto konstrukcije z prepozicijoma *k* a *z*, na pšikład: *pšeto ty sy zemja a dejš k zemi wordowaš* (1. Mójzasa 3,19); *a což te mejstarje kšě, to dej z nich wordowaš a nic hynakšego* (Baruchowe knihy 6,45). Wótpowědne pšikłady se namakaju teke cesto w BC.

Až doněta nalicone wužywanja słowa *wordowaš* wótpowěduju tym nimskego werba *werden*. Rozměra funkcijow póžyconki pak njejo ceła identiska z tym nimskego originala. Na jadnom boce se njewužywa *wordowaš* za twórnjenje analytiskego futura (*werde schreiben* = *budu pisaš*, nic pak **wordujom pisaš* – *pšir*. Faške (1997, 1796) z wótpowědnym górnoserbskim pšikładom). Na drugem boce se wužywa dolnoserbski

⁴ Starosta 2000, 52.

⁵ Wšykne how a w pšiducem citěrowane pšikłady z BC a drugih staršych dolnoserbskich tekstow se pódaju w žinsajšnej ortografiji (na pšikład *wordowaš* měšto *hordowaš*). Pši tom se teke wuměnjaju starše formalne warianty jadnego słowa pšez žinsa wužywanu formu (na pšikład *kompanija* ‘Kompanie’ měšto *kumpanija*). – Citaty z wědomnostneje literatury pódajomy w originalnej ortografiji.

⁶ How prezentěrowany pšeglěd njejo dopolna analiza funkcijow słowa *wordowaš*, ale se wobgranicuju na nejcesćeje a jednu wósebnje spomnješa gódnju funkciju (*z do*).

połowerb *wordowaś* hyšći w jadnom wóznamje, kótaryž njejo znaty z nimskeje standardneje rěcy⁷, ale se namakajo w Strittmatterowem serbski zabarwjonem „Ponaschemu“: „Nach Grodk bin ich mehrstenteils g e w o r d e n , weil mir zu Hause das Gezänk um Geschäfte, Geld und Zinsen das Leben vergällte.“⁸ Wótpowědne dolnoserbske pśikłady dajo južo Frycowy pśeložk Starego testamenta: „[...] *až ja dejał z kralom do Jeruzalema górzej wordowaś*“.⁹ Zmakajomy pak tu funkciju słowa *wordowaś* z rekciju *do* + genitiw we wóznamje ‘pśiš’ teke w BC, což slědujucej pśikłada dopokažotej:

„Rusojska kejžorka bužo we tom mjasecu decembrje k nam pśiš. Wóna snaž bužo pótom *do Italskeje wordowaś*, aby se we tom sóplem lanže lěpjej wustrowiła.“¹⁰

„Ten Mexikojski kejžor „Maximilian“ jo [w] Parisu póbył a na 10. měrcu do Londona *wordował*.“¹¹

Nejžwěšy žěl wšych wužywanjow słowa *wordowaś* w pšepytowanych tekstach pak stoj za pasiwnu konstrukciju.¹²

***wordowaś* ako funkcionalny werb za twórjenje pasiwu**

Słowo *werden* jo se južo do dolnoserbskeje rěcy zadobyło, nježli až jo nastala nad-dialektalna norměrowana pisna rěc, pśeto nadejzomy *wordowaś* južo w nejstaršych tekstach.¹³ Teke w naspomnjetych pśeložkach Starego a Nowego testamenta z 18. stolěša sady z *wordowaś* cesto wustupuju.¹⁴ Njejo togodla nic dokradnego znate wó pōžycanju tego słowa.

Nejstarša wózwajjona gramatika dolnoserbšćiny (Hauptmann 1761) wopisuje pasiwnu konstrukciju z *wordowaś* ako jadnučku móžnu a bžez komentara abo stilistiskego gódnosnja.¹⁵

„Die Paffiva der Verborum werden mit dem Verbo *hordowafch* oder *wordowafch*, *werden*, gemacht, wenn man zu demfelben das Participium Paffivum setzet, daher

⁷ Toś ten wóznam nimskego *werden* (ako ‘(irgendwohin) reisen, fahren, gehen, kommen’ wopisany) jo pak teke znaty z bramborskich dialektow nimšćiny (pšir. BBW, IV. zwězk, b. 787). Njejo how móžno rozjasniš, lěc jedna se pši tom wó serbski wliw na nimske dialekty abo wó pšewžeše z nimskich dialektow do dolnoserbskeje rěcy. Ale sam fakt, až se w BBW pšisamem jano namakaju pśikłady z dolnoserbskego rěcneho teritoriuma resp. z bliskich stronow, mógał na to pokazaš, až skerzej mamy cyniš z dolnoserbškim wliwom.

⁸ Strittmatter, Erwin: *Der Laden*, 2. žěl. Berlin 1987, b. 7.

⁹ 2. Samuela 19,35[34]; pó Lutheru: „dass ich mit dem König sollte hinauf nach Jerusalem ziehen“.

¹⁰ BC 1850/44, 3 – Nowka.

¹¹ BC 1864/11, 3 – Šwjela.

¹² Pšir. nožku 17.

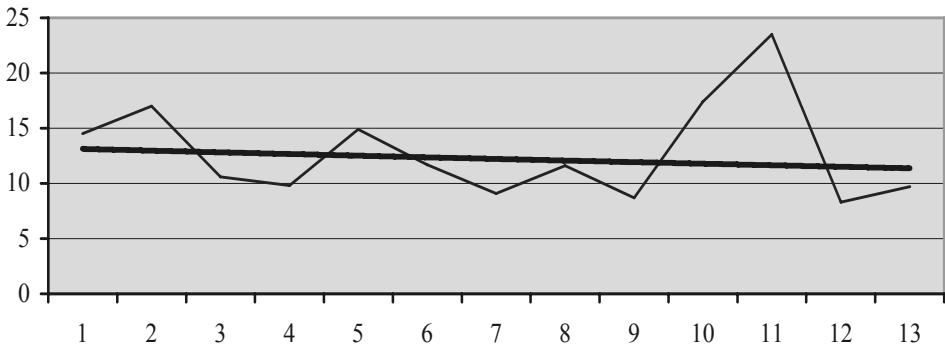
¹³ K tekstam z wótpowědnymi pśikładami pšir. Schuster-Šewc 1983–96, s.v. *wordować*. Pšir. teke nožku 42.

¹⁴ Pši tom se wobej teksta bejnje rozeznawatej, což nastupa frekwencu słowa *wordowaś*: Staršy tekst Nowego testamenta (Fabricius 1709) z gódnotu 4,4 na tysac pokazujo na žaseš raz wěšću cestosć tego słowa ako pózdžej pšez Fryca pšestajony Stary testament (1796; 0,44 na tysac).

¹⁵ Pasiw mimo *werden* resp. *wordowaś* awtor jano indirektnje naspomnjejo, gronjegy: „Bey dem Futuro Paffivo wird der Infinitivus: *hordowafch* auch weggelaffen“ (Hauptmann 1761, 264).

auch in Paffivo lauter Tempora Composita gefunden werden, als: *ja horduju putani, pŕchoŕoni, biti, ich werde gefucht, gebethen, gefchlagen.*“ (b. 262)

Což nastupa zachopjenk dolnosersbsego swětnego pismojstwa, wěmy, až se toš ta póžyconka wjelgin cesto wužywa a až pasiwne konstrukcije su pšedewšym stwóřone z jeje pomocu. Frekwenca słowa *wordowaš* jo togodla stabilna na wusokem niwowje:

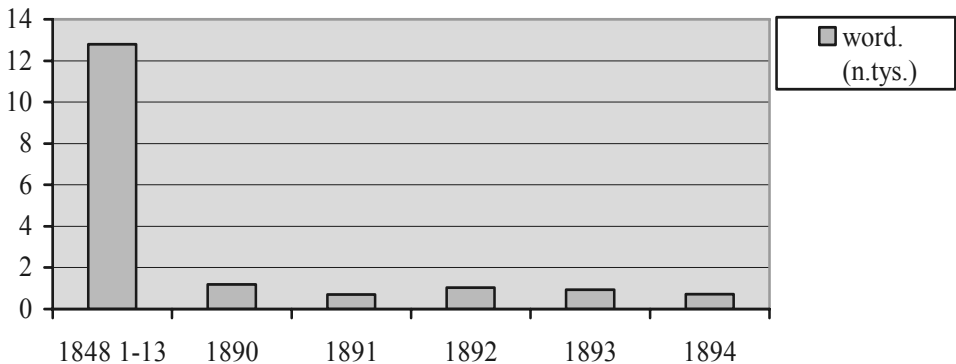
Wobr. 1: 1. kwartal BC (c. 1–13): frekwenca *wordowaš* na tysac¹⁶

Wusokosc frekwence¹⁷ (něži 12 na tysac¹⁸ w pšerězku pšednych tšinasco wudašow) jasnje spóznajomy, gaž pširownujomy cestosc wužywanja tegdy a někotare lětzasetki pózdzej, w 1890ych lětach:

¹⁶ Tucna šiščana trendowa linija pokazujo relatiwnje stabilnu frekwencu słowa *wordowaš*, abstrahěrujucy wót chwjašow w jadnotliwych wudašach BC. To teke plaši za wobrazu 3 a 9.

¹⁷ How a w slědujucych diagramach pokazane pódaša frekwence póšěguju se na wustupowanje słowa *wordowaš* w celem, to groni njewótwisnje wót daneje funkcije. Ale dokulaž stoj wužywanje teje póžyconki ako funkcionalny werb za twóřenje pasiwu w srježišču pšepytowanja, pópšawem by notna była klasifikacija funkcije wšych pšikładow, aby mógli take w njepasiwnych konstrukcijach wuzamknus. Aby se wobinuli z tym zwězaneho žurnego žěla (jadna se wó tysace pšikładow), ale weto mógli sužiš z cełeje frekwence na frekwencu w pasiwnych konstrukcijach, smy někotare lětniki (1859, 1862, 1892, 1895 a 1899) zastupujucy pšepytowali. Pši tom jo se pokazalo, až jo póžěl wužywanjow słowa *wordowaš* w pasiwnych konstrukcijach relatiwnje stabilny (1850: 73 %, 1862: 79 %, 1892/95/99: 72 %). Rozdžěle su małe a statistiski laže we wobcerku pšipadnosći. Tak móžo se z pšeměnenja cełeje frekwence teke sužiš na frekwencu w pasiwnych konstrukcijach. – Lěc pówušenje póžěla pasiwnych konstrukcijow, ako wizimy w tšich pšeglědanych lětnikach BC z 1890ych lět (1892: 69 %, 1895: 74 %, 1899: 85 %), ma systematiske pšicyny (snaž dla mócnjejšeje redukcije wužywanjow słowa *wordowaš* w zwisku z adjektiwami a substantiwami), by musali wósebne pšepytowaš. Za how pšedstajone wuslědky njejo to pšašanje relewantne, dokulaž služe wobstojnosći z 1890ych lět jano ako gódnoty za pširownowanje a njestoje w srježišču analize.

¹⁸ BC jo w bėgu casa wěcej raz layout a pismo změnil, cogoždla njamóžomy pšez dlejše casowe wótrězki pširownowaš cestosc wustupowanja jano na zaklaže token-frekwence jadnogo słowa. Togodla smy pširownańsku měru „na tysac“ (n.tys.) wubrali, to groni token-frekwencu słowa *wordowaš* w poměrje k licbje wšykných słow (token) we wěstem wudašu BC abo casu (pšelicone na tysac).

Wobr. 2: Frekwence 1848 (c. 1–13) a 1890–94 w pširowananju

Můžomy wujš z togo, až wusoka frekwenca słowa *wordowaš* w přédnych wudašach BC wótblyščujo wšedne wužywanje rěcy w dialektalnej wuformowanosci, ako jo to bylo nejskerjej za Nowku rěčna praksa. W tom casu njejo hyšći dało kšuse etablěrowanego rěčnego standarda, na kótaryž awtory Casnika by mógli se zepěraš – wósebnje plaši to za njenabóžne teksty.

Ale dokradnjše wogłědanje přédnych 17 lětnikow BC pokazuju, až su se južo w toš tej raněj fazy procowali wó reducěrowanje pšeliš wusokeje cestosci słowa *wordowaš*, wó „lěpšu“, mjenjej pšez nimsku rěč wobwliwowanu dolnoserbšćinu.

Až jo južo tencas eksistěrowało wótpowědne rěčne wědobnje pla wudawarja a cytarjow Casnika abo až jo nanejmenjej pómalem nastawało, můžomy spóznaš z ranych wugronjenjow w BC. Wósebnje wót 1850 namakajomy tam pšinoski, kótarež se eksplisitnje zaběraju z dolnoserbškeju rěcu. Tak pišo na pšikład sam Nowka:

„Dalej zanicujo młogi serbsku rěc a groni, až jo we se njegódna a njeknicomna; a take grono ma mało pšeloženja. Njeknicomna jo wóna nejpperwej tomu, kótary ju njeknicomnje rozmějo; njegódna tomu, kótary dla togo jeje rad njama, dokulaž se jomu njespódoba.“¹⁹

Tšochu pózdžej namakaju se teke přédne artikle, ako zaběraju se z mócnym nimskim wliwom. W dialogiskem teksće wobznamjenjonem ako „pšipóšlane“ („Wuchac a kurwota“) rozkládujo „wuchac“:

„Wóni su z cuzeje rěcy, wóni su nam cuze, a rownož serbski cłowjek wě, co groniš dej, ga zaklincyjo to serbske „Dobrejtšo“ a „Pomgaj Bog“ wjele hynacej k wušyma a rozwjaselijo wěšće hynac wuštobu ako to nimske: „Morgen“ a „Tag“.“²⁰

Južo kónc 1849 jo do Casnika dojšla drogowańska rozpšawa, ako kóncy z slědujucym apelom spisarja („studańca Michalowiča“ z Lipska):

„Wy pak, lube serbske luže, žaržćo twarže na wašu rědnu serbsku rěc, grońšo wšudy serbski, a njeměšajšo tak cesto nimske słowa do našeje lubosneje rěcy.“²¹

¹⁹ BC 1850/21, 2.

²⁰ BC 1850/43, 4.

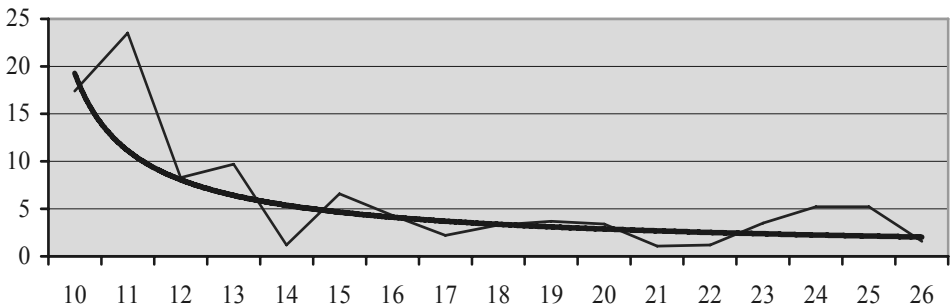
²¹ BC 1850/4, 4.

W dalšnem BC pšipóslanem nastawku se wustajijo, až njejo tak lažko pšez wutłocowanje ako nadměrnje zacuwanego nimskiego wliwa w leksice dolnoserbskej rěcy wětšu samostatnosć zawěšćić, a až jo za to skerzej notne aktiwne woplěwanje rěcy. Pó kritice nastupajucej nimskorěčne pokazujuce tofle na cysto serbskorěcne teritoriumje a nimske napisma na serbskich kjarchobach groni awtor:

„[W] nimskej a kuždej drugej rěcy nowe słowa tek sami ze zemje ako griby rošli njejsu, ale tam su muže, wót žyweje lubosći k swójeje mašerinej rěcy gónjone, cuze słowa, kenž se we jich rěcy namakachu, hustarcyli a za to nowe cyste z jich samotnej rěcy gromadu zestajali.“²²

Wše pšinoski pokazuju, až su južo tencas, hyšći pšed znatym programatiskim nastawkom „Serbske słowa k serbskim wutšobam“²³ J. B. Tešnarja, byli diskusije wó kwalije a „cystožaržanju“ dolnoserbšćiny mjazy rěcnje twórjecymi a za rěc se zajmujucymi w Dolnej Łužycy. Až to we wušej citěrowanych pšikładach zwuraznjone tendencielnje puristiske nastajenje se teke wustatkujo na wobchadanje ze słowom *wordowaś*, jo jasne. Póproznm že njejo Muka pózdžej w swójeje gramatice pišał wó njelubem („das leidige“²⁴) *wordowaś*. Ale nejpjerwej raz k faktam.

Pó zachopnje wjelgin wusokej a pši tom relatiwnje stabilnej cestosći wužywanja słowa *wordowaś* w BC (pšír. wobraz 1) dožjo w toš tom nastupanju skóro do jasnej změny:

Wobr. 3: Wuwiše frekwence słowa *wordowaś* wót c. 10/1848 (na tysac)

Diagram pokazujo, až pó wjeršku we wudašoma 10 a 11/1848 frekwenca słowa *wordowaś* kradu spadujo. A wóna njewopadnjo jano na do togo płašecy, ale na radnje nišy niwow: na gódnotu mjazy 1 a 5 na tysac. To groni, až jedna se wó jasnu redukciju w pširowanju ze zachopneju frekwencu wót něži 12 na tysac.

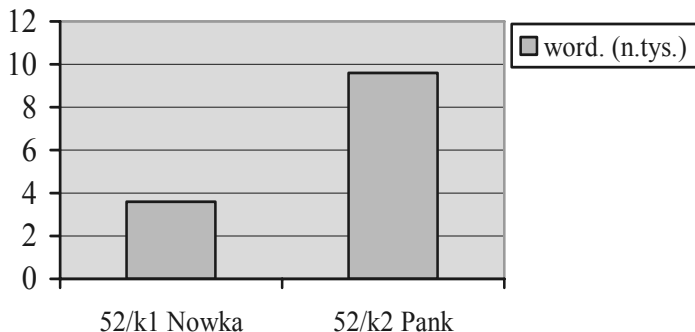
Pši toš tom nadpadnem a relatiwnje njezjapkem pšeměnjenju nikula njejžo wó pšipadny zjaw. Můžomy skerzej z togo wujś, až pó njekritiskej a njereflektěrowanej fazy wužywanja słowa *wordowaś* w přědnych wudašach BC jo statkowaś chapjała někaka wašnja sebjekontrola wudawarja, někake „monitoring“ swójskeje rěcnej prakse. Na zakłaže datow, pšedstajonych w tšešem wobrazu, jo jasnje spóznaś, až se Nowka wót wudaša 12/1848 sem procujo, aby reducěrował nadměrne wužywanje teje póżyconki a wótpowědnych pasiwnych konstrukcijow.

²² BC 1852/12, 3.

²³ BC 1853/15–18.

²⁴ Muka 1891, 613.

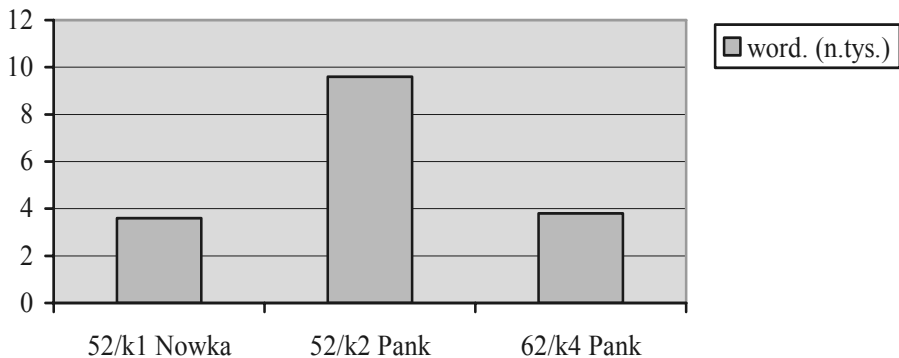
Toš to wukláženje wobkšušijo se pšez to, až wóspjetujo se ten samy muster traktowanja – zachopne njereflektěrowane ceste wužywanje słowa *wordowaś* se wótměnijo z procowanim wó reducěrowanje frekwence – pši pšewzešu pšez nowego wudawarja. Předna změna wudawarstwa jo se wótměła južo 1852:

Wobr. 4: Změna wót Nowki k Pankuju (frekwence na tysac)²⁵

Frekwence njepósrědnje pó změnje wót Nowki k Kitoju Pankuju pšibjerjo wó skóro tši raze. Z puristiskego glědanišča pósužone by mógal groniš: Pšisamem wše procowanja wó wobijanjanje słowa *wordowaś* su byli pódermo.

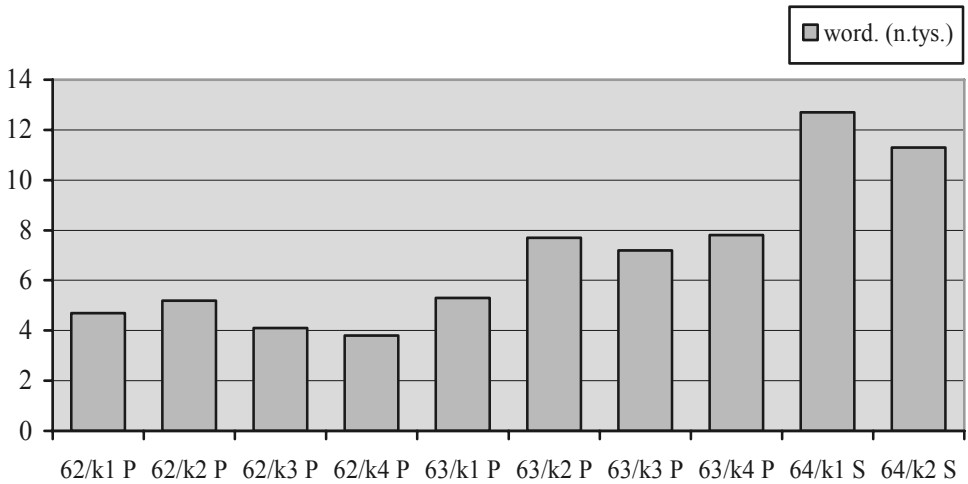
Wósebnje zajmne pak jo, až teke drugi wudawar Pank pó wěstem casu chapja reducěrowaś ceste wužywanje słowa *wordowaś*. Zachopina statkowaś ten samy mechanizm sebjekontrolje, což dowježo do radnje nišeje frekwence póžyconki. Na taki part jo se na kóncu Pankowego wudawarstwa zasej pódobny (niski) niwow dojspił ako do změny wudawarstwa:

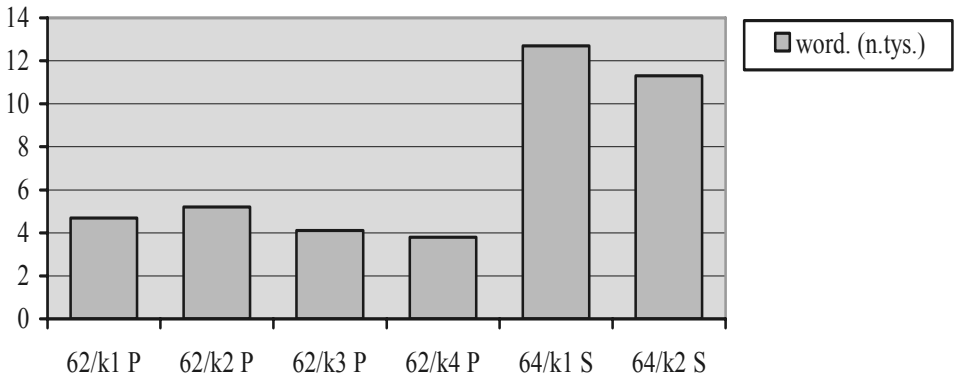
Wobr. 5: Změna wót Nowki k Pankuju a staw na kóncu jogo wudawarstwa

Dokulaž jo se k nowemu lětoju 1864 wótnowotki změnił wudawar, tenraz wót Panka k Kitoju Šwjeli, dopórucojo se raz dokradnej wobglědaś teke ten cas. A napšawdu móžomy teke pši pšewzešu pšez tšésego wudawarja zwěšćiš pódobne wuwíše ako pši přédnej změnje:

²⁵ W diagramach stoj „k“ ako skrotconka za „kwartal“. Toš „k1“ stoj na pšiklad za „přédny kwartal“.

Wobr. 6: Wuwiše pšed pšepódašim a pó pšepódašu P[ank] – Š[wjela]²⁶

Na přédne póglednjenje njezda se ten wobraz tak jasny ako slědny. A to jo z tym zwězane, až drugi wudawař Pank w slědnem lěše swójeje žělabności pla Casnika sam zawinuju wótnowjone pówušenje frekwence słowa *wordowaš*, wót pšerěznej 4,7 (1862) na 7,0 na tysac (1863). Weto pšizo k dalšnemu naglěmu pšiběranju wužywanja słowa *wordowaš* w přédnyma kwartaloma póđ redaktorstwom Šwjela. Gaž nježiwamy na daty z lěta 1863²⁷, su wobstojności bejnje póđobne tym pši přédnej změnje wudawarstwa. Wótnowotki stupa frekwence słowa *wordowaš* na wjelgin wusoki niwow, pši comž dojšpijo se samo gódnota z přédneho kwartala 1848:

Wobr. 7: Wuwiše pšed pšewžešim P[ank] – Š[wjela] (mimo datow z lěta 1863)

We wobrazu 2 pokazane frekwencowe daty za 1890e lěta, ako jo Šwjela BC hyšći redigěrowař, južo pokazuju, až jo teke pla njogo přédna „njekritiska“ faza musala copaš na dobre mócnjejšeje sebjekontrolu: Wótnowotki wiziimy stawne spadowanje frekwence słowa *wordowaš*. Teke tšei wudawař BC jo póťakem pó wěstem casu chopił kontro-

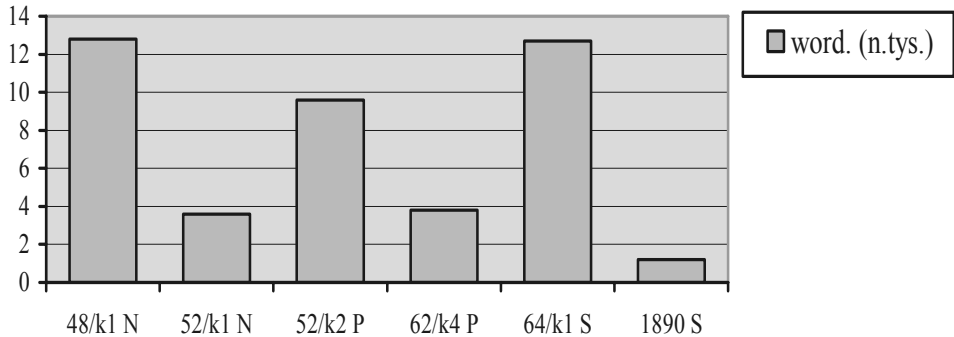
²⁶ W diagramach stoj z techniskich pšicynow město pismika <Š> jano <S>.

²⁷ Wó tom dalej wěcej.

lěrowaš swóju wašnju pisanja glědajucy na wužywanje teje póžyconki. A gaž glědamy pširowanja dla na pózdžešje lětniki BC (wobraz 8 pokazujo licbu za 1890), wizimy ako rezultat južo bejnje nisku frekwencu słowa *wordowaš*.

Toš to stawne stupanje a wopadowanje w běgu casa se zespominajucy prezentěrujo w slědujucem diagramje:

Wobr. 8: Změna wudawarstwa N[owka] – P[ank] – Š[wjela] a frekwencja słowa *wordowaš*

Z doněta pšedstajonych faktow móžo se spóznaš, až tšo wudawarje Casnika su na zachopjeńku swójeje žělabnosći byli mócnje wobwliwowane pšez (wšednu) dialektalnu rěčnu praksu. W dialektach, to groni w tak pómjenjonej „ludowej“ rěcy, jo wužywanje póžyconki *wordowaš* a wótpowědnych konstrukcijow było daloko rozšyrjone a normalny srědk za twórjenje pasywa.

Dwa aspekta stej w tom zwisku wažnej: K přednemu jo se wukrystalizěrowało, až su se wše tšo wudawarje pó zachopnej njekritiskej fazy a togodla wjelgin cestem wužywanju słowa *wordowaš* procowali wó reducěrowanje cestosći teje póžyconki. Móžomy z toho wujš, až wótblyščuju toš to procowanje pšiběrajuce rěčne wědobnje a pilnowanje za „lěpšu“ dolnoserbšćinu z mjenjej germanizmami a z wušym prestižom napšešiwio dialektalneje formje. Pši tom jo spóznaš – nježiwajucy na chwjaša – stawne wóteběranje frekwence słowa *wordowaš*. K drugemu pokazujo nagle pšiběranje frekwence słowa *wordowaš*, ako jo było wizeš pši změnomu wudawarstwa, až njejo było lažko toš te procowanja zrealizěrowaš. Kak móžomy to wujasniš?

Wěmy, až wudawarje su cesto měli šěžkosći, napońiš tyžeńske wudaše BC z wopšimješim. Za wšykných tšoch jo było žěło na Casniku dodatna žělabnosć, kótaruž su musali mejstrowaš pódla pópšawnego powołanja ako farań abo ceptań. Gaž su měli mało casa a njejo było žednych pšipóslanych manuskriptow²⁸, su musali se nejskerjej cesto zepěraš na nimske casniki ako informaciski a inspiraciski material. Pšedewšym pši

²⁸ Wudawarje su cesćejšy raz napominali potencielnych awtorow, aby wěcej pšinosowali k wopšimješowemu wugótowanjoju Casnika, což ilustrěrujo slědujuce wugrono Nowki (BC 1849/35, 1): „Ca njamógał tak młogi serbski wucony do našogo casnika młogi raz něčo daš nutš stajiš a nam někake wužěło pšipóslaš, kótare serbskemu cłowjekoju wužytne było? [...] My smy k tomu jich wjele napominali – ale, my gronimy zasej z tužneju wutšobu: doněta běšo wšyknjo pódermo.“ Tšocho pózdžej (BC 1849/40, 1) wón dodajo: „Jaden a drugi kšěł za serbske luže něčo pisaš a do našogo casnika nam pšipóslaš, ga weto njejo hyšći wót žednogo serbskego wuconego nic se stało.“

aktualnych powěšćach, rozpšawach z parlamenta abo wó wójskich rozestajanjach su služyli nastawki z nimskich casnikow ako wuchadnišo za serbsku wersiju.

Mócnu orientaciju wudawarjow pó nimskich tekstach stej zawinowalej abo zmócnilej dalšnej faktora: tencas mjenjej wutwarjony funkcionalny potencial dolnoserbšćiny a fungěrowanje nimšćiny ako pšikład pši wutwarjenju dolnoserbšćiny k pisnej rěcy.

Rowno w přězy spomnjetych tekstowych sortach wósebne cesto wustupuju pasiwne konstrukcije. Wudawarje Casnika su měli problem z tym, až – nježiwajucy na konstrukciju z *wordowaš* – njejo jim drugi *d i r e k t n y* dolnoserbški ekwiwalent k dispoziciji stojał. Toš objektivnje njejo było lažko póžyconku narownaš.

Póžycenje słowka *wordowaš* a wósebne jogo wužywanje za twórcenje procesualnego pasiwu (Vorgangspassiv) jo wupońiło proznjenku w dolnoserbškem rěcnem systeme – nanejmnjej, gaž se wón wiži w kontrasće k (tegyd južo wšuderkanu prezentnemu) nimskemu rěcnemu systemoju. Pasiwna konstrukcija stwórcjena z *wordowaš* njejo jano lěpšynu měła, až jo była awtoram derje znata ze swóich dialektow, ale wušej togo jo zmóžniła twórcenje procesualnego pasiwu we wšykných tempusach a modusach.²⁹

Dokulaž nimske teksty su služyli wudawarjam cesto ako wuchadnišo abo pšedłoga za pšestajenje, jo było z cele praktiskich pšicynow krađu wažne, měš direktny ekwiwalent za nimski procesualny pasiw. Druge strukturelne móžnosći dolnoserbšćiny, stwóriš semantiski podobne „pasiwne“ konstrukcije abo je wopisaš, by byli: (a) tak pómjenjone intransitiwne konstrukcije (z refleksiwumom *se*), (b) (statiske) pasiwne konstrukcije z *byš* abo (c) impersonalne konstrukcije (2. wósoba singulara resp. 3. wósoba plurala). Wóni pak su wše strukturelnje wěcej kompleksne (pominaju se gramatiske transformacije), abo su jano pó žělach ekwiwalentne (wótwisnje wót konteksta).³⁰

Jo stakim fakt, až jo była konstrukcija z *wordowaš* jadnučka móžnosć, na jadnory a direktny part pšestajasz z nimšćiny do dolnoserbšćiny. Wše druge warianty by sebje wót wudawarja pominali wěcej „mentalnego“ napinanja a casa. Z tym móžomy nanejmnjej do wěsteje měry wujasniš, cogodla su wudawarje Casnika tak cesto wužywali konstrukciju z póžyconku *wordowaš* pšedewšym na zachopjenku swójeje žělbnosći pla BC, to groni w casu, gaž wóni njejsu hyšći měli dosehajucych nazgónjenjow pši redigěrowanju tyženika.

Dotychměš jo se powědało jano wó powšykných tendencach. Ale móžomy teke zwěšćiš wěstu wariaciju wustupowanja słowa *wordowaš* we wótwisnosći wót togo, wjele casa su wudawarje aktualnje měli. Mamy wudaša, wopšimujuce jano pšestajenja z nimskich casnikow, zož se namakajo wótpowědnje wjele pasiwnych konstrukcijow z *wordowaš*. Na drugem boce jo móžno, až w slědujem wudašu nadežomy jano někotare dlejšje wót wudawarja samego napisane nastawki, w kótarychž lěbda raz wustupuju toš ta póžyconka.

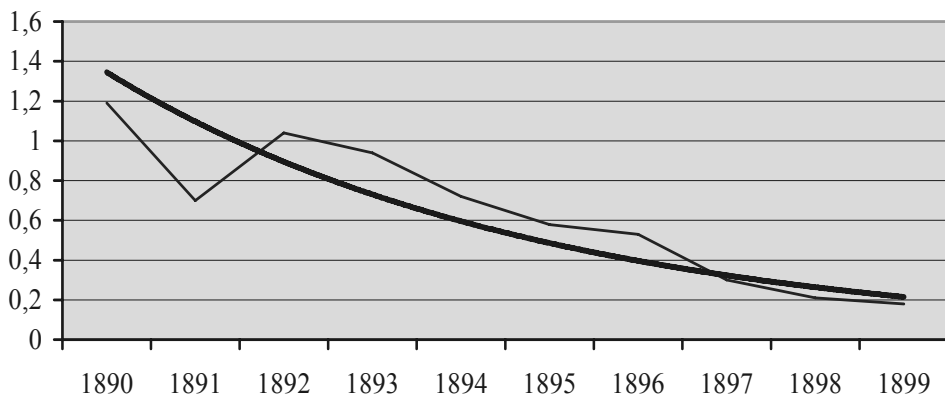
To wukłaženje jo teke wujasnenje za zasej pšiběrajucu frekwencu słowa *wordowaš* w lěše 1863, to groni w slědnem lěše do změny wót Panka do Šwjele (pšir. wobraz 6). Pank jo zložyl swóju funkciju ako wudawař Casnika mjazy drugim dla bracha casa a dla pšešěženja. Togodla drje jo w tej fazy casnik mjenjej kradosćiwje redigěrował.

Dalšne pšašanje jo, cogodla jo se pó stupanju a spadowanju w bėgu casa weto ražiło, bejnje wutlocowaš słowo *wordowaš* z pisneje rěcy. Ako jo se južo w slědnem diagramje pokazalo, jo była frekwenca słowa *wordowaš* w lěše 1890 južo wjelgin niska w pši-

²⁹ Pšir. nožku 34.

³⁰ K tym konstrukcijam pšir. Starosta (1992, 173 sl.) a Faßke (1981, 197 sl.).

rownanju z přédnymi létnikami BC (1,2 na tysac). Weto pšízo w běgu 1890ych lét do dalšnego nabejnego reducěrowanja:

Wobr. 9: Wuwíse frekwence słowa *wordowaś* 1890–99 (na tysac)

W pšírownanju z pšerěžneju frekwencu w přédnem kwartalu 1848 (něži 12 na tysac), zwěšćijomy w lětach wót 1890 až do 1899 (jano hyšći 0,2 na tysac) šesćzasetrazowu redukciju!

Narownańske strategije

Na pšašanje, kake narownańske strategije su slědkoju zmóžnili toś ten wuspěch, hyšći njamóžomy how dokóńcnje wótegroniš. Za to by notne było pšepytowaś ceły cas, w pšedlažecej studiji pak stoje w srjejźišću jano létniki až do 1864. Weto dosejaju tuchylu k dispoziciji stojece daty, aby spóznali někotare tendence.

Jo znate, až w zwisku z puristiskimi pilnowanjami w stawiznach serbskeju pisneju rěcowu jo była jedna strategija wusměrjona na wutłocowanje *wordowaś* resp. *wordować* zawěženje (a wobnowjenje) pasiwneje konstrukcije z formami zdonka *bu*, stareje aoristoweje formy werba *byś*, w kombinaciji z pasiwnym participom.³¹ Což nastupa w pšedlažecej studiji pšepytowany cas, musymy pak zwěšćić, až njesu wudawarje BC nanejmenjej na zachopjeńku wužywali toś ten srědk, lěcrownož móžomy z toho wujś, až ta konstrukcija jo była jim znata z biblije. Akle wót póznych 1850ych lét sem wustupuju pšikłady z *bu*-pasiwom w BC; pó něntejšnem stawje wěženja pokazujo slědujucy pšikład přédne wužywanje w Casniku³² (1858): „1782 *bu golkojska šula wutwarjona*“.³³

Toś to pózne wustupowanje *bu*-konstrukcije (lětzasetk pó wujzenju přédnego numeru BC) a pšerědkke wužywanje teke w slědujucych lětach jasnje pokazujo, kak mało znata jo ta konstrukcija nejskerjej była wudawarjam – nanejmenjej žiwajucy na wšednu rěčnu praksu a na to, což su wudawarje měli za pšiměrjone, glědajucy na cytarstwo

³¹ Faßke 1994, 274 sl.

³² Njesu hyšći wše létniki BC až do lěta 1858 zdigitalizěrowane. Togodla njejo tuchylu móžno, wšykne wudaša Casnika systematiski za pšikładami teje konstrukcije pšepytowaś. Toś njamóžomy we wokognušu cele wuzamknus, až dajo hyšći do toho jednotliwe pšikłady z *bu*-pasiwom, kótarež smy pši „normalnem“ cytanju pšewizeli.

³³ BC 1858/26, 4.

Casnika. W celem stwórtem kwartalu lěta 1863, to groni krotko do pšewzeša pšez tšesege wudawarja Šwjelu, namakajo se jano 19 pšikladow teje konstrukcije, pšisamem wše w jano dwěma krotkima tekstoma. Zajmne jo, až wižimy w nastupanju zawježenja *bu*-pasiwa pódobne „njewuspěchy“ ako pši wobijanju słowa *wordowaš*: Lěcrownož jo se *bu*-konstrukcija w slědnych lětach pód redaktorstwom drugogo wudawarja Panka južo wužywała, jo se pó pšewzešu pšez Šwjelu nejperwej raz zasej zgubiła. Akle w 17. wót Šwjele redigěrowanem wudašu zasej wustupujo jaden pšiklad z *bu*-pasiwom.

Su pótakem někotare dekady notne byli, aby se etablěrowała toš ta „archaisko-ino-watiwna“ pasiwna konstrukcija, toš njamóžomy ju – žiwajucy na pšepytowański cas 1848–64 – naglědaš ako wažny srědk za narownanje póžyconki *wordowaš*.³⁴

Ale kake strategije su se napšawdu zasajžili, aby se pšeliš wusoka frekwenca togo słowa reducěrowała? Teke na to tudy hyšći doložnje wótegroniš njamóžomy, dokulaž by za to notna była dokradna analiza wusokeje licby tekstow z Casnika, pšedewšym glědajucy na kwantitatiwny poměr mjazy aktiwnymi a pasiwnymi konstrukcijami a na wustupowanje wšakich drugih impersonalnych a powšyknje njeagentiwnych konstrukcijow. To njamóžo se w ramiku pšedlažeceje studije docyniš. Pšeglědanje jadnotliwych tekstow z wuraznje rozdělneju cestosću słowa *wordowaš* pak pokazuju na to, až nałožuju se – pódla šěžko kwantificěrujobnego wobijanja pasiwna na dobre aktiwnych konstrukcijow a pódla wužywanja drugih njeagentiwiškich wobrotow³⁵ – pšedewšym dwa srědka: formy stawowego pasiwna (Zustandspassiv) z *byš* a intransitiwne konstrukcije.

Cesto jo se na rozdžěl k praksy do togo pši nałožowanju pasiwna w perfekše póžyconka jadnorje wuwóstajila. Na taki part wustupujo město togo formalnje stawowy pasiw: „*to znatecynjenje jo napisane a we gasach na wjaže pšibite [wordowato] a tam stoj: [...]*“.³⁶ Pódobnje teke w slědujucem pšiklaže: „*někotare cajtungi su teke zakazane [wordowati]*“.³⁷ Pši tom se zaprědka pokazujo wěsta njeleposć pši wobchadanju z toš teju konstrukciju, dokulaž wóna se wužywa teke w kontekstach, žož by była skerzej gódnjejša aktiwna impersonalna konstrukcija: „*Jadnej kompaniji jo ta broň zebrana [wordowata], dokulaž [...]*“.³⁸ Wopisanje pasiwna ze *se* (intransitiwna konstrukcija) w pózných wudašach BC wuraznje cesceje wustupujo. Daš dosega jaden pšiklad za typiski kontekst: Južo citěrowana přědna sada přědneho wudaša BC („*Wóno jo wót wjele bokow mě gronjone wordowalo, až [...]*“) by jaden kwartal pózdžej nejskerzej rowno tak klincała kaž slědujucy pšiklad: „*a teke młoge jo se pisalo, ga comy weto tudy górej wezeš, což n a m [w] jadnom lišće se pišo*“.³⁹

Toš take póstupowanje wótpowědujo eksaktnje naraženju, ako jo Muka někotare lětzasetki pózdžej wugronił w swójej gramatice:

„Meiner Ansicht nach müsste und könnte man jedoch bei der Bildung des Passivs das leidige *hordowaš* in der ns. Schriftsprache ebensogut meiden wie im Os., und dafür, wo die reflexive Ausdrucksweise nicht angeht, die mit *byš* zusammengesetzten Formen anwenden.“⁴⁰

³⁴ *Bu*-konstrukcija jo wušej togo temporalnje wobgranicowana a gózi se togodla jano za žěl pasiwnych konstrukcijow z *wordowaš* ako narownański srědk (pšir. Faške 1981, 212).

³⁵ Na pšiklad w „... *wó kótarem to grono běšo wót ...*“ (BC 1848/18, 1).

³⁶ BC 1848/14, 2.

³⁷ BC 1848/14, 3.

³⁸ BC 1848/18, 4.

³⁹ BC 1848/14, 1.

⁴⁰ Muka 1891, 613.

Toś take póstupowanie teke wótpowědujo praksy, ako jo była nałożowana južo pšez Jakubicu pši pšestajenju Nowego testamenta (1548), což drje njewótbłyščijo procowanje wó wobijanje słowa *wordowaś*, ale skerjej w tom casu a teritoriumje hyšći zwuconu praksu. Pšeto Jakubica wużywa písamem wšuži tam stawowy pasiw z *bys*, žož pla Fabriciusa (1709) stoj pasiwna konstrukcija z *wordowaś*.⁴¹ Zastupujucy pódajomy how jaden pšikład (Matej 18,14):⁴²

Fabricius 1709⁴³

Tak njejo ta wóla pšed wašym wóšcom na njebju, aby jaden tych małych z g u b j o n y w o r d o w a ł .

Jakubica 1548⁴⁴

Tak teſch ie pred waſchim nebeſkim Woſchczem, nitz ta wuola, aſchbich nechto ſtech tu maluczkich z a t r a c z o n e b y ł o .

Wušej citěrowane Mukowe naraženje jo měło 1891 dobre wuglědy na wuspěch. Pšeto jo mógał nawězaś na to, což su wudawarje BC južo lětzasetki do tego zachopili pšesajzowaś. Pšedlažeca studija jo pokazala, kak rano su se južo wótměwali wótpowědne rěcnopolitiske diskusije a kak su wudawarje Casnika wopytowali, ze słowom *wordowaś* jadu pžyconku wutłocowaś, z kótarejež bu w běgu lět symbol njelepeje, pšeliš mójnje pšez nimsku rěc wobwliwowaneje dolnoserbščiny. Take nastajenje se teke wótbłyščujo w póznjejeje Mukowej formulaciji „das leidige *hordowaś*“. Toś te procowanja su na zachopjenku zwězane byli ze šěžkosćami a nachylnymi njewuspěchami, kótarychž pšicynje stej pšedewšym mójna dominanca pasiwneje konstrukcije z *wordowaś* w tegdejeje rěcnej praksy a wótwiśnosć wudawarjow wót nimskorěcnych pšedłogow.

Póstupam pši wutłocowanju pžyconki pak su wšake faktory spomójne byli: pšiběrajuce wobrotne wobchadanje z dolnoserbškeju rěcu, ako se zwuraznijo pšez nałożowanje cełego potenciala semantiski „pasiwnych“ konstrukcijow, zawježenje a pšiběrajuce wużywanje gramatiskeje „inowacije“ (wobnowjenje *bu*-pasiwa) a teke – wěcej ako nowe nastajenje w slězynje – tendencielne wóteženje wót nimščiny ako modela pši wutwarjenju dolnoserbškeje rěcy ako pisneje rěcy, zwězane z wótpowědnym pšiwobrošenim ku górnoserbščinje.

Proces pžyćanja słowa *wordowaś* do dolnoserbščiny – ako pšikład pšez rěcny kontakt zawinowaneje rěcneje změny – dajo se njedosegajućeje gustosći tekstow dla lěbda zrekonstruěrowaś, wutłocowanje teje pžyconki pak móžomy njepóśrědne wobglědowaś. Jada se how wó drugi bok medalje, to groni wó rěcnu změnu, ako jo motiwěrowana pšez w běgu casa pšiběrajuću puristisku reakciju na pžyćenje, a jo z tym, nanejmnjenjej indirektnje, teke pšikład za změnu rěcy zawinowanu pšez rěcny kontakt.

⁴¹ Pši systematiskem pšiorownowanju mjazy wobyma pšeložkoma ewangelioma Mateja njewuštupujo na městnach, žož Fabricius wużywa *wordowaś*, w Jakubicowej wersiji nic razka jaden pšikład teje pžyconki.

⁴² Teke we wót Schustera-Šewca (1996) wudanem „Krakowskem (Barlinskem) rukopisu“ Nowego testamenta ze 17. stolěša pžyconka *wordowaś* dość cesto wuštupujo. Wudawař k tomu pišo (b. 55): „Im Rahmen des Genus verbi ist die auf deutschen Interferenzeinfluß zurückgehende Bildung mit *wordowaś/hordowaś* (< dt. *werden*) bereits stark verbreitet, aber noch im geringeren Umfange als bei Fabr. 1709.“ Citěrowane městno z Nowego testamenta (Matej 18,14) zna tam tak: „Tak wono teſch pšched waſchim woſchzom na niebiu nieio ta wohlia, abü niechto wottych mahlich s g u b i o n i w o r d o w a ł .“

⁴³ Citěrowany na zaklaže wudaša biblije z lěta 1868.

⁴⁴ Hynac ako w nožce 5 wopisane citěrujomy how pó wudašu Schustera-Šewca (1967).

Literatura

- BBW – Brandenburgisch-Berlinisches Wörterbuch. Band IV. Berlin: Akademie-Verlag 1995–2001.
- Biblija 1868 – Biblija abo to zełe Sswěte Pißmo Starego a Nowego Testamenta. Halle 1868.
- Faßke, H. 1981: Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie. Verfaßt von ... unter Mitarbeit von S. Michalk. Bautzen.
- Faßke, H. 1994: Der Weg des Sorbischen zur Schriftsprache. W: Fodor, I.; Hagège, C. (eds.): Language reform. History and Future. Vol. VI. Hamburg, b. 257–283.
- Faßke, H. 1997: Deutsch-Sorbisch. In: Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Hrsg. von H. Goebel, P. H. Nelde, Z. Starý, W. Wölck. 2. Halbband. Berlin-New York, b. 1790–1797.
- Hauptmann 1761 – Hauptmann, J. G.: Nieder-Lausitzsche Wendische Grammatica. Fotomechanischer Neudruck mit einem Vorwort von Helmut Faßke. Bautzen 1984.
- Pohontsch, A. 2002: Der Einfluss obersorbischer Lexik auf die niedersorbische Schriftsprache. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der niedersorbischen Schriftsprache. Bautzen 2002.
- Muka 1891 – Mucke, K. E.: Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache. Mit besonderer Berücksichtigung der Grenzdialekte und des Obersorbischen. Leipzig. Unveränderter Nachdruck der Originalausgabe 1891. Leipzig 1965.
- Schuster-Šewc, H. 1967: Das niedersorbische Testament des Miklawuš Jakubica 1548. Berlin.
- Schuster-Šewc, H. 1983–96: Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. Bautzen.
- Schuster-Šewc, H. 1996: Das Neue Testament der niedersorbischen Krakauer (Berliner) Handschrift. Ein Sprachdenkmal des 17. Jahrhunderts. Bautzen.
- Starosta, M. 1992: Niedersorbisch schnell und intensiv. Bd. 2. Bautzen.
- Starosta, M. 2000: Pšinosk Kita Šwjele ku konsolidaciji pisneje dolnoserbšćiny a jeje leksikalnej wutwari. W: Rozhlad 50, b. 52–56.
- Starosta, M. 2003: Schrifttum und Schriftsprache. W: Der Niedersorben Wendisch. Bautzen, b. 15–21.